

A Critique of the Analysis of Manṣūbāt in the Books on Al-Alfiyah, Relying on the Views of Al-Azharī, Al-Makkūdī, and 'Abd al-Ḥamīd

Yaser Heydari ¹✉, Gholam Abbas Rezaei Haftader ², Mohamadhasan Foadean ³, Aliakbar Forati ⁴

1. Corresponding Author, Ph.D. Candidate Department of Arabic Language and Literature, Arabic Literature group, Faculty of Literature and Humanities, Tehran University, Tehran, Iran. E-mail: yaser_tajrish@yahoo.com

2. Associate Professor Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Human Sciences, Bu Ali Sina University, Tehran, Iran. E-mail: ghrezaee@ut.ac.ir

3. Associate Professor Department of Arabic Language and Literature, Arabic Literature Group, Faculty of Literature and Humanities, Tehran University, Tehran, Iran. foadeyan@ut.ac.ir

4. Assistant Professor Department of Arabic Language and Literature, Arabic Literature Group, Faculty of Literature and Humanities, Tehran University, Tehran, Iran. a.forati@ut.ac.ir

Article Info

Abstract

ArticleType:
Research Article

Article History:

Received:
10, October, 2022

In Revised Form:
2, December, 2022

Accepted:
21, January, 2023

Published online:
18, April, 2024

The science of naḥw or Arabic grammar discusses the relationship between the words of a sentence, with the aim of teaching Arabic speakers how to speak, read and write correctly, so that there is no problem in understanding and being understood. Muslim grammarians, from the late 1st century AH until now, have produced valuable works on the Arabic language and its grammar that perhaps have no equal in any other language, although they may have gone to extremes in this regard. Undoubtedly, when an experienced researcher carefully examines works such as "Ṭrab Al-Alfiyah of Ibn Malik", they will observe that the authors of these books have made mistakes in the analysis of some of the manṣūbāt (accusative nouns/objects); because identifying the role of marfū'āt (nominative nouns), majrūrāt (genitive nouns) and majzūmāt (jussive verbs) is relatively easy, but determining the role of some manṣūbāt is sometimes difficult. The authors of the article attempt to critique and analyze these errors by relying on the fifth chapter of the book "Mughnī al-Labīb". This article aims, through a critical analytical descriptive method and relying on Ibn Hisham's ten critiques of the mu'ribūn in chapter five of Mughnī al-Labīb, to identify the mistakes of the mu'ribūn and work towards correcting them.

Keywords: Mu'rib, Accusative, Al-Azhari, Al-Makkudi, 'Abd al-Hamid

Cite this: The Author(s): Heydari, Y; Rezaei Haftader, G. A; Foadean, M. H; Forati, A: (2024). A Critique of the Analysis of Manṣūbāt in the Books on Al-Alfiyah, Relying on the Views of Al-Azharī, Al-Makkūdī, and 'Abd al-Ḥamīd. Journal of Adab-e-Arabi (Arabic Literature) (Scientific) Vol. 16, No. 1, Serial No. 39- Spring 2024, (131-146).

DOI: [10.22059/jalit.2023.349729.612597](https://doi.org/10.22059/jalit.2023.349729.612597)

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

The science of *naḥw* or Arabic grammar discusses the relationship between the words of a sentence, with the aim of teaching Arabic speakers how to speak, read and write correctly, so that there is no problem in understanding and being understood. This role and purpose is not specific to the Arabic language, but rather applies to all languages. However, since Arabic is the vessel of the Quran, Muslims - both Arab and non-Arab - have paid special attention to this language from the very beginning, the product of which is Sibawayh's "Al-Kitab" in the 2nd century AH. Muslim grammarians, from the late 1st century AH until now, have produced valuable works on the Arabic language and its grammar that perhaps have no equal in any other language, although they may have gone to extremes in this regard.

Undoubtedly, when an experienced researcher carefully examines works such as "I'rab Al-Alfiyah of Ibn Malik", they will observe that the authors of these books have made mistakes in the analysis of some of the *maṣṣūbāt* (accusative nouns/objects); because identifying the role of *marfū'āt* (nominative nouns), *majrūrāt* (genitive nouns) and *majzūmāt* (jussive verbs) is relatively easy, but determining the role of some *maṣṣūbāt* is sometimes difficult. The authors of the article attempt to critique and analyze these errors by relying on the fifth chapter of the book "Mughnī al-Labīb". Ibn Hisham (d. 761 AH) mentions ten ways to critique the *mu'ribūn* (grammarians) in the fifth chapter of "Mughnī", which are as follows:

1. When the *mu'rib* observes the apparent rules of grammar but does not consider the meaning, they will slip up.
2. When the *mu'rib* considers the correct meaning but does not consider the grammatical rules, they will make a mistake.
3. When the *mu'rib* ignores a well-known and established rule out of ignorance and negligence, they will make a grave error.
4. The *mu'rib* should not mention far-fetched and weak analyses while omitting the strong and correct one.
5. A word in a phrase may have several grammatical analyses, so the *mu'rib* should not mention one while omitting the others.
6. The *mu'rib* must observe the various conditions according to the different chapters, because the grammarians stipulate one matter (e.g. freezing the explicative appositive and derivation of adjective) in one chapter but the opposite in another chapter based on the wisdom of language. If the *mu'rib* does not consider this, the chapters and conditions will be mixed up.
7. The *mu'rib* should not justify a statement based on a rule that contradicts the usage of other Arabic speakers.
8. Sometimes the *mu'rib* analyzes a statement in a way that is contradicted within the same statement.
9. When faced with ambiguities, the *mu'rib* should contemplate and not hasten to express an opinion.
10. Sometimes the *mu'rib* contradicts a principle or the apparent meaning without any justification or requirement.

The authors of this article seek to answer two questions: 1) In what cases have the *mu'ribūn* of Al-Alfiyah made mistakes? 2) To what extent have these mistakes affected understanding the intended meaning? Before entering the main discussion, a few points need to be clarified: 1) What is the meaning of *mu'rib*? 2) Who are the *mu'ribūn* of Al-Alfiyah? 3) How many *maṣṣūbāt* are there in the Arabic language or the science of *naḥw*? 4) In determining the role of which *maṣṣūbāt* has an error sometimes occurred?

2. The Meaning of I'rab and Mu'rib

"I'rab" in Arabic literally means "to make clear/manifest", being the *masdar* (verbal noun) of the verb 'araba. *Mu'rib* is the active participle from the same root verb and in technical usage refers to someone who parses and analyzes sentences. Ibn Hisham titled his book "Mughnī al-Labīb 'an Kutub al-A'arīb" because in this work he examined the books of Quranic *i'rab* (grammatical analysis) before him and critiqued the mistakes of the *mu'ribūn* (grammarians). The term *mu'rib* is also used for the grammarians who analyzed Al-Alfiyah.

One of these *mu'ribūn* is Khālid ibn 'Abdillāh al-Jurjāwī, known as Khālid al-Azharī, who is quoted by al-Khudharī in his commentary on Ibn 'Aqīl and as-Subban in his commentary on al-Ushmūnī, referring to him as "the *mu'rib*."

The next person is Abū Zayd 'Abd ar-Rahmān al-Makkūdī (d. 807 AH), who in his commentary on Al-Alfiyyah analyzed the i'rab of Ibn Malik's poetry, becoming a reference for later mu'ribūn. The third is Muhammad Muḥyī ad-Dīn 'Abd al-Ḥamīd (d. 1972 CE), who also wrote an i'rab of Al-Alfiyyah, although in most cases he relied on the i'rab of al-Azhārī and al-Makkūdī and made the same mistakes as them.

In the books analyzing the i'rab of Ibn Malik's Al-Alfiyyah, we have come across cases where mistakes were made in the grammatical analysis due to not considering the meaning. This is because the mu'ribūn of Al-Alfiyyah either did not take the meaning into account in many instances, or their statements did not match the rules of grammar. Among these contradictions that were addressed were the i'rab (grammatical analysis) of some accusative (manṣūb) words. We have categorized most of these contradictions into five types:

First: Accusatives (manṣūbāt) that complete the meaning of the preceding verb and serve as its predicate, so these verbs should be treated as defective verbs, but the mu'ribūn analyzed them as circumstantial accusatives (ḥāl).

Second: Accusatives that were actually adjectives (ṣifah) modifying an omitted modified noun (mawṣūf muḥdhaf), but they analyzed them as circumstantial accusatives.

Third: In some cases, they analyzed the second object of doubly transitive verbs as a circumstantial accusative.

Fourth: Confusing the first and second objects of some doubly transitive verbs, like 'awlā yūlī'.

Fifth: In many cases, the word 'muṭlaqan' was actually an adjective modifying an omitted absolute object (mafūl muṭlaq), but they analyzed it as a circumstantial accusative.

As mentioned in the abstract, the number of accusative nouns in Arabic exceeds the number of nominatives, genitives and subjunctives. Grammarians have enumerated seventeen types of accusatives: 1) Direct object, 2) Absolute object, 3) Temporal object, 4) Objective complement, 5) Object of accompaniment, 6) Circumstantial accusative, 7) Specification, 8) Accusative by elision of a jar preposition, 9) Noun following verb-resembling particles, 10) Noun following 'lā' of negating the genus, 11) Predicate of defective verbs, 12) Predicate of verbs of inception, 13) Predicate of 'mā' and 'lā' resembling 'laysa', 14) First and second objects of verbs of the heart, 15) Exception, 16) Vocative, 17) Adjective for an omitted absolute object. It should be noted that some accusatives, like specification, warning and allurements are subsumed under the direct object category.

Among these accusatives, the mu'ribūn made mistakes in six cases: 1) The predicate of defective verbs, like "wa maṣdarun munakkarun ḥālan yaqa" where "ḥālan" is the predicate of "yaqa", since "yaqa" means "to become" and is thus a defective verb, but they analyzed it as a circumstantial accusative. 2) The adjective of an omitted absolute object, like "wa ghayru mādhin mithlahu qad 'amilā" where "mithlahu" is implied as "'amilā mithlahu", not a circumstantial accusative. 3) The second object of a doubly transitive verb, like "wastumila ismanw wa kadhā 'an wa 'alā" where "isman" is the second object of "istumila" but they called it a circumstantial accusative. 4) Mistaking the first and second objects of doubly transitive verbs, like "wa awli dhā al-makḥṣūṣa" where "dhā" is the second object and "al-makḥṣūṣa" is the first object of "awlā", but the mu'ribūn reversed them. 5) Failing to consider the meaning, like the verb "i'rab" which has three meanings: 1) to deem (something) Arabic, 2) to apply grammatical analysis (i'rab), 3) to assign a grammatical role. These can be critiqued based on the first, fourth, fifth and ninth points of Ibn Hisham.

This article aims, through a critical analytical descriptive method and relying on Ibn Hisham's ten critiques of the mu'ribūn in chapter five of Mughnī al-Labīb, to identify the mistakes of the mu'ribūn and work towards correcting them.

نقد اعراب منصوبات در کتب اعراب الفیه با تکیه بر آراء ازهری، مگودی و عبدالحمید

یاسر حیدری^۱، غلامعباس رضایی هفتادر^۲، محمدحسن فؤادیان^۳، علی اکبر فراتی^۴

yaser_tajrish@yahoo.com

ghrezaee@ut.ac.ir

foadeyan@ut.ac.ir

a.forati@ut.ac.ir

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

۳. گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

۴. گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

بحث علمی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۷/۱۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۱/۰۹/۱۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۱۱/۰۱

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۰۱/۳۰

مباحث نحوی و اعراب‌های چهارگانه (رفع، نصب، جر و جزم) تشخیص نقش مرفوعات، مجرورات و مجزومات تا اندازه‌ای آسان است، ولی در برخی موارد، تشخیص نقش واژه منصوب دشوار است؛ زیرا به سبب سبک بودن فتحه و اعراب نصب، شمار منصوبات در زبان عربی بیشتر است و شاید همین مسأله باعث اختلاف معربان در تعیین نقش پاره‌ای از منصوبات شده است. وظیفه علم نحو این است که با پیدا کردن نقش درست واژگان در کلام، معنای درست کلام را به دست دهد و شکی نیست که اگر نتواند در برخی جاها این وظیفه را به نحو احسن انجام دهد، معنای مراد به دست نمی‌آید. شوربختانه بعضی از نحوین، به سبب کم‌توجهی به معنا، در تعیین نقش برخی از منصوبات دچار اشتباه شده‌اند. برای نمونه، وقتی ما به ترکیب بیت‌های الفیه ابن‌مالک مراجعه می‌کنیم، مشاهده می‌کنیم که بعضی از معربان، واژه‌ای را که خبر برای یکی از افعال ناقصه، یا صفت برای مفعول مطلق محذوف است، حال گرفته‌اند، یا در مواردی در تشخیص مفعول اول و دوم فعل دو مفعولی دچار اشتباه شده‌اند. این مقاله با روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر وجوه دهگانه نقد ابن‌هشام بر معربان در باب پنجم معنی، می‌کوشد اشتباهات معربان را شناسایی کرده و درصدد اصلاح آنها گام بردارد.

مُعرب، منصوب، ازهری، مگودی، عبدالحمید

واژه‌های کلیدی:

استاد: حیدری، یاسر؛ رضایی هفتادر، غلامعباس؛ فؤادیان، محمدحسن؛ فراتی، علی اکبر؛ ۱۴۰۳. نقد اعراب منصوبات در کتب اعراب الفیه با تکیه بر آراء ازهری، مگودی و عبدالحمید، ادب

DOI: 10.22059/jalit.2023.349729.612597

عربی، سال ۱۶، شماره ۱، شماره پیاپی ۳۹، بهار ۱۴۰۳ (۱۴۶-۱۳۱).

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

علم نحو یا همان دستور زبان عربی، ارتباط میان واژگان یک جمله را بحث می‌کند و هدفش آن است که به اهل زبان، درست گفتن، درست خواندن و درست نوشتن بیاموزد تا در تفهیم و تفهم، مشکلی پیش نیاید. این وظیفه و هدف، خاص زبان عربی نیست، بلکه در همه زبان‌ها ساری و جاری است، اما از آن‌جا که زبان عربی، ظرف قرآن است، مسلمانان - اعم از عرب و عجم - از همان آغاز، به این زبان، عنایت ویژه‌ای کرده‌اند که محصولش «الکتاب» سیبویه در قرن دوم هجری است، نحویان مسلمان از اواخر قرن اول هجری تاکنون، درباره زبان عربی و دستور آن، آثار ارزشمندی خلق کرده‌اند که شاید نظیرش در هیچ زبانی یافت نشود، البته شاید در این راه دچار افراط و تفریط هم شده باشند. بی‌گمان وقتی پژوهشگری کار کشته، آثاری مثل «إعراب الفیه ابن مالک» را با دقت مورد بررسی قرار می‌دهد، مشاهده می‌کند که مُعربان در ترکیب برخی از منصوبات دچار اشتباه شده‌اند؛ زیرا تشخیص نقش مرفوعات، مجرورات و مجزومات تا اندازه‌ای آسان است، ولی تعیین نقش بعضی از منصوبات گاهی دشوار است. نویسندگان مقاله می‌کوشند با تکیه بر باب پنجم کتاب «معنی اللیب» این خطاها را مورد نقد و بررسی قرار دهند. ابن هشام (م ۷۶۱ق) در باب پنجم کتاب «معنی» برای نقد مُعربان، ده وجه ذکر می‌کند که به شرح زیر است: هرگاه مُعرب، قواعد ظاهری نحو را رعایت کند، ولی معنا را در نظر نگیرد، دچار لغزش خواهد شد. هرگاه مُعرب معنای درست را در نظر بگیرد، ولی قواعد نحوی را در نظر نگیرد، دچار خطا خواهد شد. هرگاه مُعرب، از روی جهل و غفلت، قاعده مشهور و مسلمی را نادیده بگیرد، دچار اشتباه فاحش می‌گردد. مُعرب نباید امور بعید و وجوه ضعیف را ذکر کند و وجه قوی و نزدیک به صواب را فروگذارد. ممکن است واژه‌ای در عبارتی چند وجه اعرابی داشته باشد، بنابراین معرب نباید وجهی را ذکر کند و وجوه دیگر را بیان نکند. مُعرب باید شروط گوناگون را به اعتبار باب‌های گوناگون مراعات کند، زیرا مُعربان در بابی، مسأله‌ای (جمود عطف‌بیان و اشتقاق نعت) را شرط می‌کنند و در بابی دیگر بر اساس حکمت زبان، نقیض آن مسأله را شرط می‌کنند، بنابراین اگر مُعرب، این مسأله را در نظر نگیرد باب‌ها و شروط به هم می‌ریزد. مُعرب نباید کلامی را بر اساس قاعده‌ای توجیه کند که بر خلاف استعمال دیگر اهل زبان باشد. گاهی مُعرب کلام را به گونه‌ای ترکیب می‌کند که نقض آن در همان کلام وجود دارد. مُعرب باید هنگام روبرو شدن با متشابهات، تأمل کند و در اظهار رأی شتاب نرزد. گاهی مُعرب بدون هیچ توجیه و اقتضائی، مرتکب خلاف اصل یا خلاف ظاهر می‌شود. نویسندگان در این مقاله به دنبال پاسخ دادن به دو پرسش هستند: (۱) معربان الفیه در چه مواردی دچار اشتباه شده‌اند؟ (۲) این اشتباهات تا چه اندازه ای در دریافت معنای مراد، تأثیر داشته است؟ پیش از ورود به بحث اصلی، باید چند مطلب، توضیح داده شود: (۱) معنای مُعرب چیست؟ (۲) معربان الفیه چه کسانی هستند؟ (۳) در زبان عربی یا علم نحو، چند منصوب داریم؟ (۴) در تعیین نقش چه منصوباتی، احیاناً اشتباه صورت گرفته است؟

۲. معنای اعراب و معرب

«إعراب» در لغت، مصدر فعل «أَعْرَبَ» (= آشکار کرد) است (اشمونی، ۱۴۱۹ ق، ۱:۴۷). مُعْرَب اسم فاعل از همین فعل است و در اصطلاح کسی است که جمله را تجزیه و ترکیب می‌کند. ابن‌هشام نام کتابش را «معنی اللیب عن کتب الأعراب» نهاده است؛ زیرا وی در این کتاب، به کتاب‌های «إعراب القرآن» پیش از خود نظر داشته است و اشتباهات مُعْرَبان را مورد نقد و بررسی قرار داده است. همچنین به نحویانی که الفیه را ترکیب کرده‌اند مُعْرَب گفته می‌شود. یکی از این مُعْرَبان خالد بن عبدالله جرجاوی مشهور به خالد ازهری (۱) است که خُضْرَى (۲) در حاشیه بر شرح ابن‌عقیل (۳) و صبان (۴) در حاشیه بر شرح اشمونی (۵)، از او نقل قول کرده و از او به «مُعْرَب» تعبیر می‌کنند (خضری، بی تا / ۸:۱).

۳. اشتباهات مُعْرَبان در ترکیب برخی از منصوبات

همان‌طور که در چکیده آورده شد، شمار منصوبات در زبان عربی از مرفوعات و مجرورات و مجزومات بیشتر است. نحویان تعداد منصوبات را به هفده منصوب رسانیده‌اند: ۱ مفعول به ۲ مفعول مطلق، ۳ مفعول فیه، ۴ مفعول له، ۵ مفعول معه، ۶ حال، ۷ تمییز، ۸ منصوب به نزع خافض، ۹ اسم حروف مشبهة بالفعل، ۱۰ اسم لای نفی جنس، ۱۱ خبر افعال ناقصه، ۱۲ خبر افعال مقاربه، ۱۳ خبر «ما» و «لا» شبیه به «لیس»، ۱۴ مفعول اول و دوم افعال قلوب، ۱۵ مستثنی، ۱۶ منادی، ۱۷ صفت برای مفعول مطلق محذوف. ناگفته نماند که برخی منصوبات، مانند اختصاص، تحذیر و اغراء ملحق به مفعول به هستند.

در میان این تعداد از منصوبات، معربان در شش مورد دچار اشتباه شده‌اند. (۱) خبر افعال ناقصه، (۲) صفت مفعول مطلق محذوف، (۳) مفعول دوم فعل دو مفعولی، (۴) خطا در تشخیص مفعول اول و مفعول دوم افعال دو مفعولی، (۵) خطا در عدم لحاظ معنا. این‌ها با توجه به وجوه اول، چهارم، پنجم و نهم ابن‌هشام قابل نقدند.

۳-۱. خبر افعال ناقصه

افعال ناقصه بر سر مبتدا و خبر در آمده، مبتدا را مرفوع و خبر را منصوب می‌کنند (ابن‌عقیل، ۱۴۰۰ ق، ۱: ۲۶۳). ابن‌مالک به مانند بیشتر نحویان، سیزده فعل ناقص را ذکر می‌کند (ابن‌مالک، ۱۳۹۴ ش، ۱۵). ولی به دو دلیل، شمار این افعال از این مقدار بیشتر است:

دلیل اول: رضی استرآبادی می‌گوید: «در سخن ابن‌حاجب (الموصول ما لا یتیم جزءاً إلا بصیلة) «جزءاً» خبر است برای «یتیم»؛ زیرا «یتیم» متضمن معنای «یصیر» است و معنای «یتیم جزءاً»، «یصیر جزءاً تاماً» است. به هر روی افعال ناقصه محصور در این سیزده فعل نیست» (رضی، ۱۹۷۸ م / ۳: ۵). دلیل دوم این‌که معنا و مفهوم افعال ناقصه در افعال دیگر نیز یافت می‌شود. سیوطی در جمع الهوامع می‌گوید:

«برخی از نحویان گفته‌اند: هر فعلی که پس از مرفوع آن، نیازمند اسم منصوب باشد، در افعال ناقصه داخل می‌شود، مانند «قام زید کریماً» و «ذهب زید متحدثاً» (سیوطی، ۱۴۰۵ ق / ۱: ۱۱۳). بنابراین هر فعلی که علاوه بر مرفوع خود، نیاز به اسمی منصوب داشته باشد، از افعال ناقصه است.

یکی از لغزش‌های مُعربان، عدم تشخیص چنین افعالی است، همان‌طوری که گفته شد آنان، افعال ناقصه را منحصر در سبزه فعل دانسته‌اند و در مواردی که فعلی، غیر از این سبزه فعل، نیاز به منصوب داشته باشد، آن منصوب را حال می‌گیرند.

این اشتباه را از دو جهت می‌توان مورد بررسی قرار داد. اول: آن‌ها معنای ناقص بودن فعل را در نظر نگرفته‌اند. دوم: توجه کافی به وجه افتراق خبر با حال نکرده‌اند. ابن هشام در این باره می‌گوید: «مُعرب، ظاهر قواعد نحوی را رعایت می‌کند، ولی معنا را در نظر نمی‌گیرد» (ابن هشام، ۱۳۷۸ / ۲: ۶۸۴). با جستجو در الفیه، با افعالی مواجه می‌شویم که به صورت افعال ناقصه مشهور استعمال شده‌اند؛ مانند: «وَقَعَ»، «وَرَدَّ»، «جَاءَ»، «بَقِيَ»، «أَتَى» و «انْقَلَبَ». از این پس به ذکر هر یک از این افعال و نظر معربان الفیه پرداخته می‌شود.

۱-۱-۳. (وَقَعَ)

هرگاه «وَقَعَ» به معنای «صَارَ» باشد، به افعال ناقصه ملحق می‌شود و مانند آن عمل می‌کند؛ مثلاً ابن هشام در معنی در بحث «إعراب أسماء الشرط والاستفهام ونحوها» می‌آورد: «إِذَا وَقَعَ اسْمُ الشَّرْطِ مُبْتَدَأً» (ابن هشام، ۱۳۷۸ / ۲: ۶۰۸). در این عبارت «مبتدأ» خبر است برای «وَقَعَ».

یکی از موارد اشتباه معربان، در این بیت از الفیه در باب اضافه است:

«وَكُونُهَا فِي الْوَصْفِ كَافٍ إِنْ وَقَعَ مُثْنِيٌّ أَوْ جَمْعًا سَبِيلُهُ اتَّبَعَ» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۳۷).

(در اضافه لفظیه اگر مضاف مثنی و جمع باشد می‌تواند ال بگیرد)

که واژه «مثنیٌّ أَوْ جَمْعًا» را حال از ضمیر در «وَقَعَ» گرفته‌اند (ازهری، ۲۰۰۹ م: ۸۵. نک. عبدالحمید، ۲۰۱۰ / ۱: ۲۷۶). در صورتی که خبرند برای «وَقَعَ»، به دلیل این که اگر «مثنیٌّ» و «جمعاً» را حذف کنیم، کلام ناقص می‌شود.

۲-۱-۳. (وَرَدَّ)

فعل «وَرَدَّ» نیز گاهی به صورت فعل ناقص استعمال می‌شود. به بیت زیر از الفیه در باب اشتغال بنگرید:

«كَذَا إِذَا الْفِعْلُ تَلَا مَا لَمْ يَرِدْ مَا قَبْلُ مَعْمُولًا لِمَا بَعْدَ وَجِدْ» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۲۵).

(همچنین رفع اسم مقدم واجب است اگر فعل بعد از صدرات طلب واقع شود)

ازهری، عبدالحمید(۶) و مَکودی(۷) هر سه: «معمولاً» را حال برای ضمیر مستتر در «يَرِدْ» گرفته‌اند. (ازهری، ۲۰۰۹ م: ۶۲ عبدالحمید، ۲۰۰۰ / ۲: ۱۳۵، مَکودی، ۱۴۲۱ / ۱: ۲۲۹). ولی بر پایه آنچه گفته شد، «معمولاً» خبر برای «يَرِدْ» است. همین اشتباه در بیت زیر هم صورت گرفته است:

«وَبَابُهُ وَمِثْلُ حِينَ قَدْ يَرِدُ ذَا الْبَابِ وَهُوَ عِنْدَ قَوْمٍ يَطْرُدُ» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۶).

(باب سنون مانند کلمه حین اعراب می‌گیرد)

معربان «مثل حین» را حال برای ضمیر مستتر در «يَرِدْ» گرفته‌اند. (ازهری، ۲۰۰۹: ۱۸، عبدالحمید، ۲۰۰۰ / ۱: ۶۲).

۳-۱-۳. (جَاءَ)

«جاء» فعل تام و لازم است و با حرف جر «باء» متعدی می‌شود. ولی گاهی فعل ناقص به کار می‌رود و علاوه بر اسم، نیاز به خبر دارد تا معنایش کامل شود. به بیت زیر بنگرید:

«وَعَبَّرَ مُنْدُوبٍ وَمُضْمَرٍ وَمَا جَا مُسْتَعَانًا قَدْ يَعْرِى فَاَعْلَمَا» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۵۴).

(منادایی که غیر از اسم مندوب و غیر ضمیر و غیر اسم مستغاث است، گاهی بدون حرف ندا می‌آید).

در این بیت، واژه «مستغاناً»، خبر است برای «جاء»، ولی معربان الفیه آن را حال گرفته‌اند.

(ازهری، ۲۰۰۹: ۱۱۷، عبدالحمید، ۲۰۰۰: ۳/ ۲۵۶).

۳-۱-۴. (أْتَى)

فعلِ «أْتَى» کاربردهای فراوانی دارد (ابوالبقاء، ۲۰۱۰: ۲۸). یکی از این کاربردها، آمدن آن به معنای

«صار» است. زمخشری می‌گوید: «يَأْتِ بِصَيْرًا» (یوسف: ۹۳) یعنی «يَصِرُ بِصَيْرًا»، مانند این سخن تو

است: «جاءَ البِنَاءُ مُحْكَمًا» بمعنای صارُ البِنَاءِ مُحْكَمًا (زمخشری، ۲۰۰۳: ۵۳۰).

به بیت زیر در باب ابتداء بنگرید:

«وَمُفْرَدًا يَأْتِي وَيَأْتِي جُمْلَةً حَاوِيَةً مَعْنَى الَّذِي سَبَقَتْ لَهُ» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۱۳)

(خبر علاوه بر مفرد بودن، گاهی به صورت جمله می‌آید، مشروط به این که در بردارنده معنای

مبتدا باشد).

واژه «مفرداً» و «جمله» در این بیت، خبرند برای «يَأْتِي»، ولی ازهری آن‌ها را حال گرفته است

(ازهری، ۲۰۰۹: ۳۵).

ابن عقیل در ذیل این بیت می‌آورد: «تَقَدَّمَ أَنَّ الْخَبَرَ يَكُونُ مُفْرَدًا وَيَكُونُ جُمْلَةً» (ابن عقیل، ۱۴۰۰: ۱/

۲۱۰)؛ یعنی به جای فعل «يَأْتِي» که در بیت ابن مالک آمده است، فعل ناقص «يَكُونُ» را می‌آورد،

یعنی این که این دو به یک معنا هستند.

۳-۱-۵. (بَقِيَ)

فعل «بَقِيَ» نیز گاهی به معنای «صار» می‌آید و نیاز به اسم و خبر دارد، بنابراین در این حالت از

افعال ناقصه است. به این بیت از الفیه در باب ابدال بنگرید:

«طَا تَا اِفْتِعَالٍ رُدُّ إِثْرٍ مُطَبَّقٍ فِي ادَّانَ وَازْدَدَ وَادَّكَرَ دَالًا بَقِيَ» (الفیه، ۱۳۹۴: ۹۳)

(تاء باب افتعال را اگر بعد از حروف صاد، ضاد، طاء، ظاء واقع شود تبدیل به طاء کن. اگر بعد

از دال، ذال و زای وقع شود بدل به دال می‌شود).

سیوطی در شرح این بیت می‌گوید: «(دالاً بقی) ای صار» (سیوطی، ۲۰۰۰: ۵۱۲) یعنی تاء افتعال به

دال تبدیل شد.

مکودی «دالاً» را حال از ضمیر مستتر در «بقی» دانسته و گفته است: بهتر بود ابن مالک به

جای «بقی»، «بدل» می‌آورد. (مکودی، ۲۰۰۱: ۲/ ۳۵۲).

ابن حمدون در حاشیه بر او اشکال وارد کرده و گفته است: «سخن او: (پسندیده بود به جای

بدل از بقی استفاده کند) بهتر است که گفته شود «بقی» متضمن معنای «صار» شده است، پس

«دالاً» خبر «بقی» است» (همان).

۳-۱-۶. (انْقَلَبَ)

گاهی «انقلب» به معنای «صار» به کار می‌رود؛ مانند: «فَعَلِبُوا هُنَالِكَ وَانْقَلَبُوا صَاغِرِينَ» (اعراف، ۱۱۹)

یعنی «صاغرین» خبر برای «انقلبوا» است، به معنای «صاروا صاغرین». البته معربان قرآن،

«صاغرین» را حال گرفته‌اند. (درویش، ۱۴۱۵: ۳/ ۲۲).

به بیت زیر از الفیه در باب ابدال بنگرید:

«وَالْوَاوُ لَامًا بَعْدَ فَتْحٍ يَأْتِ الْقَلْبُ كَالْمُعْطِيَانِ يُرْضِيَانِ وَوَجَبُ» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۹۰).

(واو اگر لام الفعل باشد و بعد از فتحه قرار بگیرد بدل به یاء می‌شود)

ازهری می‌گوید: «شاطبی (۸) گفته است: «یا» مفعول است برای «انقلب». مکودی گفته است: «یا» حال از ضمیر مستتر در «انقلب» است. ولی سخن شاطبی درست است؛ زیرا «انقلب»، مَطْلُوع (۹) فعل «قَلَبَ» ی دو مفعولی است، بنابراین «انقلب» یک مفعولی است» (ازهری، ۲۰۰۹ م: ۱۷۹).

این سخن شاطبی خالی از اشکال نیست؛ زیرا «انقلب» باب انفعال است و به رأی ابن جنی (۱۰)، باب انفعال همیشه لازم است (ابن جنی، ۱۹۵۴ م: ۷۵).

دلیل دیگر برای بطلان سخن شاطبی این است که «انقلب» هیچگاه مجهول نشده و «انقلب» گفته نمی‌شود، پس فعل متعدی نیست.

۳-۲. اسلوب (اسم منصوب + او + اسم منصوب)

از دیگر مواردی که مُعْرَبان به اشتباه آن را حال می‌گیرند، اسم منصوب، در اسلوب (اسم منصوب + او + اسم منصوب) است.

نحویان می‌گویند: گاهی «کان» ی ناقصه با اسمش پس از «ان» و «لو» شرطیه حذف می‌شود. ابن مالک در باب افعال ناقصه گفته است:

«وَيَحْذَرُونَهَا وَيُقُونُ الْخَبَرَ وَبَعْدَ إِنْ وَكَلِمَاتٍ كَثِيرًا ذَا اشْتِهَارٍ» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۱۶).

(حذف کان و اسمش و باقی ماندن خبر، بعد از ان و لو شرطیه فراوان اتفاق می‌افتد)

ولی این حذف به این دو مورد اختصاص ندارد. بلکه می‌توان جواز حذف «کان» و اسمش را در اسلوب (اسم منصوب + او + اسم منصوب) _ که برای تفصیل و افادهٔ عموم آورده می‌شود _ تعمیم داد.

دمامینی (۱۱) هنگام شرح عبارت ابن هشام: «وَالثَّانِي أَنْ تَقَعَ بَيْنَ لَوْ وَفِعْلِ الْقَسَمِ مَذْكُورًا أَوْ مَتْرُوكًا» پس از «مذکوراً» فعل «کان» را در تقدیر می‌گیرد (دمامینی، بی تا/ ۱: ۷۲).

سیوطی در همع‌الهمامع هر دو استعمال را به کار برده است. «وَالثَّانِي لِلْمُخَاطَبِ مُطْلَقًا مُفْرَدًا كَأَنَّ أَوْ مُثْنِيًّا أَوْ مَجْمُوعًا مَذْكُورًا أَوْ مُؤْتَنًا لِلْغَائِبَةِ وَالْغَائِبَتَيْنِ وَالْيَاءُ لِلْغَائِبِ مُطْلَقًا مُفْرَدًا أَوْ مُثْنِيًّا أَوْ مَجْمُوعًا» (سیوطی، بی تا/ ۱: ۷).

۳-۳. مفعول دوم فعل دو مفعولی

فعل «اسْتَعْمَلَ» در مواردی نیاز به دو مفعول دارد که در اصل مبتدا و خبر بوده‌اند. به بیت زیر از الفیه در باب حروف جر بنگرید:

«وَأَسْتَعْمَلَ اسْمًا وَكَذَا عَنِ وَعَلَى مِنْ أَجْلِ ذَا عَلَيْهِمَا مِنْ دَخَلًا» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۳۶)

(کاف به صورت اسم استعمال می‌شود، عن و علی هم همین طور به همین دلیل بر این دو من حرف جر داخل می‌شود).

مُعْرَبان الفیه «اسمًا» را حال از نایب فاعل «اسْتَعْمَلَ» گرفته‌اند (ازهری، ۲۰۰۹: ۸۵) ولی این ترکیب درست نیست؛ زیرا حال، فضله است و پس از کامل شدن جمله آورده می‌شود، مثلاً در جمله «جاء زيدٌ راکباً» اگر «راکباً» ذکر نشود، جمله کامل است چون مشتمل بر مسند و مسندالیه

است، ولی اگر واژه «اسماً» پس از «اُسْتَعْمِلَ» ذکر نشود، کلام ناقص می ماند. البته این جا شاید کسی بپرسد که چرا «اُسْتَعْمِلَ» را از افعال ناقصه به حساب نیاوردید؟ پاسخ داده می شود که افعال ناقصه هیچگاه مجهول نمی شوند.

۳-۴. صفت برای مفعول مطلق محذوف

غالب مُعْرَبان، واژه هایی چون «وجوباً»، «جوازاً»، «حتماً» و... را مفعول مطلق برای فعل محذوف گرفته اند که این ترکیب نادرست است؛ زیرا این واژه ها غالباً، صفت برای مفعول مطلق محذوف اند، البته برخی از نحویان و معربان ترکیب صحیح را ذکر کرده اند. بیت زیر در باب اشتغال را ملاحظه کنید:

«فَالسَّابِقَ أَنْصِبُهُ بِفِعْلِ أُضْمِرًا حَتَّمًا مُوَافِقٍ لِمَا قَدْ أُظْهِرًا» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۲۵).

(اسم سابق را با فعلی که واجب الحذف و موافق با فعل مذکور است، نصب بده).

اشمونی که یکی از شارحان معروف الفیه است می گوید: «حتماً» صفت است برای «إضماراً» ی که مفعول مطلق بوده و به قرینه ما قبل حذف شده است، یعنی «أضمر إضماراً واجباً» ولی عبدالحمید «حتماً» را مفعول مطلق برای فعل محذوف گرفته است (عبدالحمید، ۲۰۱۰/۳: ۵۲). پس از این توضیحات، شاید کسی اشکال کند و بگوید کلماتی چون «وجوباً» و «جوازاً» و... جامدند، پس چگونه می توان آن ها را صفت قرار داد؟ زیرا اصل در صفت، مشتق بودن است (ابن مالک، ۱۳۹۴ ش: ۴۸)؛ در پاسخ گفته می شود که این کلمات بر دو دسته اند:

دسته اول: کلماتی که دارای اسم فاعل یا اسم مفعولند که در این صورت این کلمات «جوازاً و وجوباً و...» به اسم فاعل یا اسم مفعول تأویل برده می شوند.
دسته دوم: کلماتی هستند که اسم فاعل یا اسم مفعول ندارند که در این صورت با الحاق یاء نسبت به آخر آن ها، صفت برای موصوف محذوف می شوند.

البته در این میان، گاهی اسمی مشتق به صورت منصوب در کلام ظاهر می شود که صفت برای مفعول مطلق محذوف است و نیاز به تأویل بردن ندارد، مانند واژه «صالحاً» در آیه «وَأَعْمَلُوا صَالِحاً» (مؤمنون: ۵۱) که صفت است برای مصدر محذوف «عملاً» یعنی «وَأَعْمَلُوا عملاً صالحاً» (حلبی، بی تا/ ۸: ۳۴۸). در این جا به ابیاتی از الفیه اشاره می شود که در آن ها لفظ مشتق «مطلقاً» صفت برای مفعول مطلق محذوف است.

(۱) «اسمٌ يُعَيِّنُ الْمَسْمَى مُطْلَقاً عِلْمُهُ كَجَعْفَرٍ وَخَرْنَقًا» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۹).

(علم عبارت است از اسمی که به نحو مطلق مسمای خود را معین می کند)

معربان الفیه «مطلقاً» را در این بیت، حال برای فاعل «یُعَيِّنُ» دانسته اند (ازهری، ۲۵، مکودی، ۱: ۸۶، عبدالحمید، ۱۱۸: ۱، اشمونی، ۱: ۱۲۷). ولی سیوطی، آن را صفت برای مفعول مطلق محذوف می داند (سیوطی، ۸۰). به تقدیر «تعییناً مطلقاً».

(۲) «وَأَبْرَزْنَهُ مُطْلَقاً حَيْثُ تَلَا مَا لَيْسَ مَعْنَاهُ لَهُ مُحْصَلاً» (ابن مالک، ۱۳)

(مطلقاً ضمیر را به صورت بارز بیاور، اگر بعد از اسمی بیاید که حقیقتاً آن اسم اسناد داده نشده نباشد).

(۳) «وَجَوَزْنَهُ مُطْلَقاً فِي كُلِّ مَا أَنْتَ بِأَلْهَا وَالَّذِي قَدْ رَحَّمَا» (ابن مالک، ۵۷).

(ترخیم را در اسمی که تاء تأنیث دارد، به نحو مطلق جایز بدان).
 (۴) «وَوَقْفًا أَحْكِمًا لِمَنْكُورٍ بِمَنْ وَالْتُونِ حَرْكٌ مُطْلَقًا وَأَشْبَعُ» (ابن مالک، ۷۱).
 (هر اعرابی که برای اسم نکره است را در حالت وقف، با مَنْ حکایت کن و نون را حرکت بده، یا اشباع کن).
 معربان الفیه، لفظ «مطلقاً» را در بیت‌های دوم (مکودی، ۱: ۱۲۸، ازهری، ۳۶، عبدالحمید، ۱: ۲۰۶) و سوم (ازهری، ۱۲۴، عبدالحمید، ۳: ۲۸۸، غرسی، ۴۴۶)، حال گرفته‌اند. ولی در بیت چهارم بالاتفاق آن را صفت برای مفعول مطلق محذوف دانسته‌اند (ازهری، ۱۴۸، عبدالحمید، ۴: ۸۵، مکودی، ۲: ۲۰۲). به تقدیر «تحریکاً مطلقاً».

در این‌جا ذکر یک نکته ضروری به نظر می‌رسد و آن این‌که خبر و صفت و حال، مشترکات زیادی دارند و این قصد و نیت متکلم است که آن‌ها را از هم جدا می‌کند، مثلاً واژه «راکب» در جمله «زید راکب» خبر است، نه حال و نه صفت؛ زیرا قصد متکلم در این‌جا خبر دادن است، نه توصیف زید یا بیان حالت زید. ولی اگر گفتیم: «جاءنی زیدُ الرَّاکِبُ» قصدمان این نیست که بگوییم: «زید سوار است» بلکه می‌خواهیم «زید» را توضیح دهیم و او را از بقیه زیدها مشخص کنیم، بنابراین «الراکب» در این‌جا صفت توضیحی است، حال اگر گفتیم: «جائنی زیدُ راکباً» قصدمان از آوردن «راکباً» نه خبر دادن است و نه توصیف «زید»، بلکه قصدمان، بیان حات زید است هنگام آمدن.

۳-۵. دو مفعول (أولی، یولی، ایلاء)

یکی دیگر از مواردی که در اعراب آن اشتباه رخ داده است، تعیین مفعول اول و مفعول دوم فعل «أولی، یولی، ایلاء» است. دو فعل «أولی یلی» و «تلا یتلو» متعدی‌اند و هنگامی که در جمله می‌آیند باید فاعل و مفعول را شناخت؛ زیرا به «وَقَعَ الْفَاعِلُ بَعْدَ الْمَفْعُولِ» یا «أَتَى الْفَاعِلُ بَعْدَ الْمَفْعُولِ» تأویل می‌روند؛ مانند: «وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ» (هود/۱۷). به معنای «يَأْتِي شَاهِدٌ مِنْهُ بَعْدَهُ». به بیت زیر از الفیه در باب الکلام وما يتألف منه، بنگرید:

(۱) «سِوَاهُمَا الْحَرْفُ كَهَلٍ وَفِي وَلَمْ فِعْلٌ مُضَارِعٌ يَلِي لَمْ كَيْشَمُ» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۴).

سیوطی در شرح الفیه می‌نویسد: «(فعلٌ مضارعٌ يَلِي لَمْ كَيْشَمُ) أَيْ يَقَعُ بَعْدَ لَمْ» (سیوطی، ۲۰۰۰: ۳۰ و ۲۲۲).

ابن مالک در تقسیم کلمه به اسم و فعل و حرف می‌گوید: غیر از اسم و فعل، حرف است، مانند هل، فی و لم؛ و فعل مضارع پس از «لم» می‌آید و می‌شود: «لم یشم». فعل «أولی، یولی، ایلاء» نیز مانند «ولی» و «تلا» است، با این تفاوت که فعل‌های «ولی» و «تلا» یک مفعولی‌اند و «أولی» دو مفعولی است، در این‌جا برای توضیح بیشتر، بیتی از الفیه در باب حروف عطف آورده می‌شود:

(۲) «وَأُولَ لِكِنْ نَفِيًّا أَوْ نَهِيًّا وَلَا نِدَاءٌ أَوْ أَمْرًا أَوْ اثْبَاتًا تَلَا» (ابن مالک، ۱۳۹۴: ۵۲).

یعنی «لکن» را پس از نفی یا نهی بیاور و «لا» پس از نداء یا امر یا خبر مثبت می‌آید. همان‌گونه که ملاحظه می‌کنیم، مفعول اول فعل امر «أول» (= لکن) بر مفعول دوم آن (= نفیاً أو نهياً) مقدم شده است و اگر بخواهیم به زبان عربی شرح دهیم باید بگوییم: «أوقع «لکن» بعد نفی أو نهی و «لا» تقع بعد نداء أو أمر أو خبر مثبت».

گاهی از روی ضرورت، مفعول دوم بر مفعول اول مقدم می‌شود، در این جا با ذکر بیت‌هایی از الفیه، ضمن توضیح بیشتر درباره عمل این فعل، به برخی اشتباهات معربان الفیه پرداخته می‌شود. به این بیت از الفیه در باب افعال مدح و ذم بنگرید:

(۳) «وَأُولَٰذَا الْمَخْصُوصِ أَيًّا كَانَ لَا تَعْدِلُ بِدَأْفِهِو يَضَاهِي الْمَثَلَا» (ابن‌مالک، ۱۳۹۴: ۴۷).

مخصوص فعل «حَبَّذَا» را پس از «ذَا» بیاور، هر چه باشد (مطابقت مخصوص فعل «حَبَّذَا» با فاعلش (= ذَا) لازم نیست)؛ زیرا «ذَا» در جمله «حَبَّذَا زَيْدٌ» مانند مَثَلٌ، تغییر نمی‌کند، بلاغیان می‌گویند: «الْأَمْثَالُ لَا تَتَّعَبِرُ وَلَا تَتَّبَدَّلُ»، مثلاً عبارت «الصَّيْفُ ضَيَّعَتِ اللَّيْنُ» برای مفرد مؤنث وارد شده است و ما اگر بخواهیم برای مذکر بیاوریم نمی‌توانیم ترکیب آن را تغییر دهیم و «ضَيَّعَتْ» بگوییم. همان طور که آورده شد، «ذَا» در این بیت مفعول دوم است که بر مفعول اول مقدم شده است، عبدالحمید به درستی همین ترکیب را اختیار کرده است (عبدالحمید، ۲۰۱۰ / ۳: ۱۷۱). به تقدیر «اذكُرُ المخصوصَ بعدَ ذَا». ولی از هری به اشتباه «ذَا» را مفعول اول و «المخصوص» را مفعول دوم گرفته است (از هری، ۲۰۰۹: ۱۰۳).

(۴) «بَلْ مَا تَلِيهِ أَوْلَهُ الْعَلَامَهُ وَالنُّونُ إِنْ تُشَدَّدَ فَلَا مَلَامَهُ» (ابن‌مالک، ۱۳۹۴: ۱۰).

ابن‌مالک در بحث اسم موصول می‌گوید: موصول اسمی، «الَّذِي» و «الَّتِي» است و هرگاه این دو مثنی شوند، یاء آخر آن‌ها را ثابت مگذار. بلکه نشانهٔ تثنیه را پس از حرفی بیاور که یاء در «الَّذِي» و «الَّتِي» پس از آن آمده است. (هرگاه خواستی از «الَّذِي» و «الَّتِي» تثنیه بسازی، یاء آن‌ها را حذف کن و نشانهٔ تثنیه را پس از «ذال» و «تاء» بیاور: الَّذِي + ان = اللَّذَانِ. الَّتِي + ان = اللَّتَانِ) و اگر به نون «اللَّذَانِ» و «اللَّتَانِ» تشدید داده شود اشکالی ندارد.

همان طوری که در ترجمهٔ بیت آورده شد، لفظ «العلامة» مفعول اول و ضمیر منصوبی در «أولهُ» مفعول دوم است، ولی مکودی آن را مفعول دوم و ضمیر را مفعول اول گرفته است (مکودی، ۲۰۰۱ / ۱: ۹۹).

چنین اشتباهی در جاهای دیگر نیز رخ داده است.

۳-۶. خطا در عدم لحاظ کردن معنا

فعل «أَعْرَبَ يَعْرِبُ» در نحو به سه معنا آمده است:

(۱) به معنای «مَعْرَبَ شَمْرَدٌ، در مقابل مبنی شمرد»، ابن‌مالک در باب معرب و مبنی می‌گوید:

«وَفِعْلُ أَمْرٍ وَمُضِيٌّ بِنِيَا وَأَعْرَبُوا مُضَارِعًا إِنْ عَرِيَا» (ابن‌مالک، ۱۳۹۴: ۴).

یعنی، فعل امر و ماضی مبنی‌اند و فعل مضارع را معرب شمرده‌اند، مشروط بر این که از نون

تأکید مباشر و نون جمع مؤنث خالی باشد.

خضری در شرح این بیت می‌نویسد: «(أعربوا) یعنی: نحویان حکم به معرب بودن آن کردند»

(خضری، بی تا ۱: ۳۰).

(۲) به معنای نقش داد؛ مانند سخن ابن‌هشام: «وَعَلَطَ مَنْ أَعْرَبَ (سَيَّهْدِينِ) مِنْ قَوْلِهِ تَعَالَى (إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيَّهْدِينِ) (صافات/۹۹) حالاً» (ابن‌هشام، ۲۰۰۰ / ۲: ۳۵۰)؛ یعنی، هر کس «سَيَّهْدِينِ» را در این آیه، حال گرفته است، اشتباه کرده است.

(۳) به معنای اعراب... داد، مانند این بیت در باب اضافه:

«وَأَعْرَبُوا نَصْبًا إِذَا مَا نَكَرًا قَبْلًا وَمَا مِنْ بَعْدِهِ قَدْ ذُكِرَ» (ابن مالک، ۳۹).

«قبل» و اسم‌های دائم الاضافه‌ای را که پس از آن آمده‌اند، حرکت و شکل نصب داده‌اند هرگاه به صورت نکره استعمال شوند (لفظ و معنای مضاف الیه هیچکدام در نیت نباشد).

۴. نتیجه

در کتاب‌های اعراب الفیه ابن مالک، به اموری برخورد کردیم که به جهت عدم لحاظ معنا، در اعراب آن اشتباه صورت گرفته است؛ زیرا معربان الفیه در موارد متعددی یا معنا را لحاظ نکرده‌اند و یا سخن آنان با قواعد نحو مطابقت نداشت. از جمله این مخالفت‌ها که بدان پرداخته شد، اعراب برخی از کلمات منصوب بود. بیشتر این مخالفت‌ها را در پنج قسم دسته‌بندی کردیم. اول: منصوباتی که معنای فعل پیش از خود را کامل کرده و در حکم خبر برای آن فعل‌اند و باید چنین افعالی را ملحق به افعال ناقصه دانست، ولی معربان الفیه آن را حال گرفتند. دوم: منصوباتی که صفت برای موصوف محذوف بودند، ولی آن را نیز حال گرفته‌اند. سوم: مفعول دوم فعل دو مفعولی را نیز در مواردی، حال گرفته‌اند. چهارم: جابه‌جایی در تعیین مفعول اول و مفعول دوم بعضی از افعال دو مفعولی، مانند «أولی یولی». پنجم: اعراب کلمه «مطلقاً» نیز در بسیاری از موارد، صفت برای مفعول مطلق محذوف بود که آن را هم حال گرفتند.

پی‌نوشت‌ها

۱. ازهری (۸۳۸-۹۰۵ هـ) «خالد بن عبدالله بن ابی بکر بن محمد الجرجاوی الأزهری نحوی اهل مصر. در جرجا به دنیا آمد و در قاهره زندگی کرد، او در زمان بازگشت از حج قبل از اینکه به قاهره برسد از دنیا رفت» (زرکلی، ۲/۲۹۷). از جمله کتاب‌های او عبارت‌اند از: ۱. التَّصْرِیحُ بِمَضْمُونِ التَّوْضِیحِ: شرح مزجی بر أوضح المسالک ابن هشام است. ۲. الْمُقَدِّمَةُ الْأَزْهَرِيَّةُ فِي عِلْمِ الْعَرَبِيَّةِ: کتابی مختصر در علم نحو است که خود او آن را شرح کرد. ۳. مُوَصِّلُ الطَّلَابِ إِلَى قَوَاعِدِ الْإِعْرَابِ: این کتاب، تجزیه و ترکیب کتاب الفیه ابن مالک است.

۲. خضری (۱۲۸۷ ق = ۱۸۷۰ م) محمد بن مصطفی بن حسن الدمیاطی، معروف به خضری. نحوی، مفسر، فقیه، اصولی، بیانی، ناظم. در دمیاط مصر به دنیا آمد (کحاله، ۱۲: ۲۷). بیشتر کتاب‌های او حاشیه بر کتاب‌های دیگر است. از جمله کتاب‌های او عبارت‌اند از: حاشیه علی شرح ابن عقیل علی الألفیة فی النحو.

۳. ابن عقیل (۶۹۴-۷۶۹ هـ) عبدالله بن عبدالرحمن بن عبدالله بن محمد بن محمد بن عقیل القرشی الهاشمی العقبلی الهمدانی الأصل المصری قاضی القضاة بهاء‌الدین بن عقیل الشافعی. نحوی اهل مصر بود. ابوحنیفان درباره او گفته است: نحوی‌تر از ابن عقیل زیر آسمان وجود ندارد، او مدتی کوتاه قاضی مصر بود (زرکلی، بی تا ۴:۹۶). مهم‌ترین کتاب‌های او «شرح الفیه ابن مالک» و «المساعد فی شرح التسهیل» است.

۴. صبان (۱۲۰۶ هـ): «شیخ محمد بن علی صبان شافعی حنفی، در مصر به دنیا آمد. کتاب‌های فراوانی را تألیف کرد از جمله إسعاف الراغبین فی سیرة المصطفی و فضائل آل بیته الطاهرین (و در سال ۱۲۰۶ وفات یافت. و صبان مانند شداد به معنای فروشنده صابون» (قمی، ۱۳۶۸ ش، ۲: ۴۱۰). او همچنین دارای تألیفاتی است از جمله آن‌هاست: ۱. حاشیه علی شرح الأشمونی. ۲. إسعاف الراغبین فی سیرة المصطفی و فضائل أهل بیته الطاهرین. ۳. الکافیة الشافیة فی علمی العروص و القافیة. ۵. أشمونی (۸۳۸-۹۱۸ هـ) «علی بن محمد بن عیسی ابوالحسن نورالدین الأشمونی نحوی و از فقهای شافعی بود. اصلیتش از شهر آشمون مصر است ولی متولد قاهره است. او قاضی شهر دمیاط بود. از کتاب‌های اوست: شرح ألفیة ابن مالک فی النحو ونظم المنهاج فی الفقه و شرح آن و نظم جمع الجوامع» (زرکلی، ۵/۱۰).

۶. عبدالحمید (۱۹۰۰ م-۱۹۷۲ م) محمد محیی‌الدین عبدالحمید در سال ۱۳۱۸ هجری در روستای کفر حمام در کشور مصر متولد شد. در سال ۱۳۴۴ هجری وارد الأزهر شد. در سال ۱۳۷۴ هجری به ریاست دانشکده زبان عربی رسید؛ و در ۲۵ ذی‌قعدة سال ۱۳۹۲ هجری از دنیا رفت. عمده شهرت او در شرح و حواشی کتاب‌های نحوی به‌ویژه کتاب‌های ابن هشام است. برخی از کتاب‌های او عبارت‌اند از: ۱. التَّحْفَةُ السَّنِيَّةُ بِشَرْحِ الْمُقَدِّمَةِ الْأَجْرُومِيَّةِ، ۲. الْإِنْتِصَافُ مِنَ الْإِنْصَافِ: شرحی است بر شواهد شعریه کتاب الإنصاف فی مسائل الخلاف بین النحویین البصریین و الکوفیین تألیف عبدالرحمن بن محمد بن عبدالله أبو

- البرکات کمال‌الدین الأنباری (متوفای ۵۷۷ هـ). ۳. سبیل الهدی بتحقیق شرح قطر الندی. ۴. منتهی الأرب بتحقیق شرح شذور الذهب: شرح شواهد کتاب شذور الذهب است. ۵. منحة الجلیل بتحقیق شرح ابن عقیل.
۷. مکودی (۸۰۷ هـ) «المکودی» به فتح میم و ضم و تشدید کاف و به دال مهمل، اسم نسبت برای عبدالرحمن بن علی بن صالح، شارح الفیه و أجرومیه است» (سخاوی، ۱۹۹۶: ۲۲۸/۱۱). نسبت او به بنی مکود قبیله‌ای نزدیک به فاس (از شهرهای کشور مغرب) است او در فاس به دنیا آمد. از کتاب‌های اوست: شرح ألفیه ابن مالک فی النحو و شرح مقدمة ابن أجروم و منظومه البسط والتعریف فی علم التصریف و شرح المقصور و الممدود لابن مالک (زرکلی، ۳/۳۱۸).
۸. شاطبی (۷۹۰ هـ) ابواسحاق ابراهیم بن موسی بن محمد لخمی شاطبی، از علمای اندلس است. از جمله کتاب‌های اوست: المقاصد الشافیة فی شرح ألفیه و الموافقات فی أصول الفقه.
۹. مطاوعه عبارت است از: قبول اثر فعل. خواه این اثر پذیر می‌باشد، مانند «علمته الفقه فتعلمه» یعنی تعلیم را پذیرفت، بنابر این تعلیم تأثیر و تعلم قبول اثر است، و خواه لازم باشد، مانند: «کسرتیه فانکسر» یعنی اثر شکسته شدن را پذیرفت و شکسته شد. مطاوع در حقیقت مفعولی است که فاعل شده است، مانند: «باعدت زیداً فتباعده» زید در این مثال مطاوع است (مفعول فعل اول، فاعل فعل دوم شد) ولی مجازاً فعل این فاعل را مطاوع نامیدند (رضی، ۱۹۷۵: ۱/۱۰۳).
۱۰. ابن جنی (۳۹۲ ق) عثمان بن جنی الموصلی، ابوالفتح ابن جنی از ماهرترین علمای ادب و نحو بود؛ و در علم تصریف تبحر ویژه‌ای داشت. در موصل به دنیا آمد و در بغداد وفات یافت. از تألیفات اوست: ۱. شرح دیوان المتنبی، ۲. سر صناعة الإعراب، ۳. الخصائص، ۴. التصریف الملوکی.
۱۱. دمامینی (۸۲۸ هـ) محمد بن ابی بکر بن عمر بن ابی بکر محمد بن سلیمان بدر الدین دمامینی. عالم دین و فنون ادب. در اسکندریه به دنیا آمد، ولی در قاهره سکونت داشت. با ابن خلدون همراه بود. از کتاب‌های اوست: ۱. تحفة الغریب شرح معنی اللیب، ۲. شرح تسهیل الفوائد لابن مالک.

منابع

- ابن جنی، ابی الفتح عثمان (۱۹۵۴ م)، المنصف شرح کتاب التصریف لأبی عثمان المازنی، أغسطس، الناشر: دار إحياء التراث القديم الطبعة، الأولى، عدد الأجزاء، ۱.
- ابن حمدون، ابی العباس سید احمد بن محمد بن الحاج (۱۴۲۱ ق) حاشیه ابن الحاج علی شرح المکودی، بیروت، دارالفکر.
- ابن عقیل، بهاء‌الدین (۱۴۰۰ ق)، شرح ابن عقیل، تحقیق: محمد محیی‌الدین عبدالحمید، قاهره، دارالتراث القاهرة، دار مصر للطباعة.
- ابن مالک، محمد بن عبدالله بن مالک الطائی الجینی أبو عبدالله جمال‌الدین (۱۳۹۴ ش)، الفیه ابن مالک، قم—ایران، دفتر نشر نوید اسلام.
- ابن هشام، عبدالله بن یوسف بن احمد جمال‌الدین (۱۳۷۸ ش)، معنی اللیب عن کتب الأعراب، تحقیق: مازن المبارك ومحمد علی حمد الله، تهران، مؤسسة الصادق.
- _____ (۱۹۷۹ م)، أوضح المسالك إلى ألفیه ابن مالک، المحقق: یوسف الشیخ محمد البقاعی، الناشر، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع.
- الأزهري، خالد بن عبدالله (۲۰۰۹ م)، شرح إعراب ألفیه المسمى بتمرین الطلاب فی صناعة الإعراب، بیروت، المكتبة العصرية.
- الأشمونی، علی بن محمد بن عیسی أبو الحسن (۱۴۱۹ ق)، شرح الأشمونی بهامش حاشیه الصبان. تهران، منشورات الرضی.
- الخضری، محمد (بی تا)، حاشیه الخضری علی شرح ابن عقیل، تهران، انتشارات استقلال.
- الدرویش، محیی‌الدین بن احمد مصطفی (۱۴۱۵ ق) إعراب القرآن الکریم و بیانه، الطبعة الرابعة، حمص—سورية (دارالیمامة—دمشق—بیروت) (دار ابن کثیر—دمشق—بیروت)، الناشر: دار الإرشاد للشؤون الجامعية.
- الدامینی، محمد بن ابی بکر بن عمر بدر الدینی (بی تا)، تحفة الغریب، قم، مكتبة الحوزة.
- الصبان محمد بن علی (۱۴۱۹ ق)، حاشیه الصبان علی الأشمونی، تهران، منشورات الرضی.

الرضى، رضى الدين الأسترأبأذى (١٩٧٨ م)، شرح الرضى على الكافية، تحقيق يوسف حسن عمر، طرابلس، جامعة قاربونس.

الزمخشرى، أبوالقاسم محمود بن عمرو بن أحمد، جارالله (٢٠٠٢ م)، تفسير الكشاف، بيروت، دارالمعرفة، مجلد واحد. السيوطى، جلال الدين عبدالرحمن بن أبى بكر (١٣٧٩ ش)، البهجة المرضية فى شرح الألفية، تحقيق: مصطفى الحسينى الدشتى، قم، الاسماعيليان.

_____ (بى تا)، همع الهوامع، تصحيح سيد محمد بدرالدين النعسانى، قم، منشورات الرضى _ زاهدى. عبدالحميد، محمد محيى الدين (١٤٠٠ ق) منحة الجليل بتحقيق شرح ابن عقيل، القاهرة، دار التراث القاهرة، دار مصر للطباعة.

غرسى، محمد صالح بن احمد (٢٠٠٠ م)، التتحقيقات الوقية بما فى البهجة المرضية من النكات والرؤوس الخفية، قاهره، الناشر: دار السلام للطباعة والنشر والتوزيع.

المكودى، عبدالرحمن (١٤٢١ ق) شرح المكودى على الفية ابن مالك و بهامشه حاشية ابن حملون، بيروت، دار الفكر.

Abdul hamid, Mohammad Mohyi Al-Din(1980), Menhat Al-Jalil Be Tahqiq Sharhe Ibn Aqil, Cairo, Cairo's Heritage House, Egypt Publishing House. [In Arabic].

Al-Ashamouni, Ali Ibn Mohammad Ibn Issa Abu Al-Hasan (1998), Sharh Al-Ashmouni Be Hameshe Hashiyate Al-Saban. Tehran, Al-Radi Publications. [In Arabic].

Al-Azhani, Khaled Ibn Abdullah (2009), Sharh Eerab Alfyyah Al Mosama Be Tamrin Al-Tollab Fi Senaate Al-Eerab, Beirut, Modern Library. [In Arabic].

Al-Damamini, Mohammad Ibn Abi-Bakr Ibn Omar Badr Al-Dini(Bita), Tohfa Al-Gharib, Qom, Hawza Library. [In Arabic].

Al-Darvish, Mohyi Al-Din Ibn Ahmad Mostafa (1995), Eerab Al-Quran Al-Karim Va Bayanah, Edition: Fourth, Homs-Syria (Dar Al-Yamamah _ Damascus_Beirut) (Dar Ibn Kathir_Damascus_ Beirut),Publisher: Guidanc House for University Affair. [In Arabic].

Al-Khadri, Mohammad (N.D), Hashiya Al-Khadri Ala sharhe Ibn Aqil, Tehran, Esteghlal Publications. [In Arabic].

Al-Mokavdi, Abdul Rahman(2000), Sharhe Al-Mokavdi Ala Alfyyah Ibn Malik Va Be Hameshe Hashiyate Ibn Hamdon, Beirut, Dar Al-Fekr. [In Arabic].

Al-Radi, Radi Al-Din Al-Astar Abadi(1978), Sharhe Radi Ala Al-Kafiyah, Investigation: Yousef Hasan Omar, Tripoli, Gar Younis University. [In Arabic].

Al-Saban Mohammad Ibn Ali (1998), Hashiya Al-Saban Ala Al-Ashmouni, Tehran, Al-Radi Publications.

Al-Zamakhshari,, Aba Al-Qasem Mahmoud Ibn Amrou Ibn Ahmad, Jar Allah (2002),Tafsir Al-Keshaf, Beirut, House of knowledge, First volu Al-suyuti, Jalal Al-Din Abdul Rahman Ibn Abi Bakr (2001), Commentaries On The Millennium By Ibn Malik Explanation Of Al-Suyuti On The Alfyyah of Ibn, Investigation: Mostafa Al-Hosseini Al-Dashti, Qom, Al-Ismailian. [In Arabic].

_____, (N-D) Hamue Al-Havame, Correction by Sayyed Moammad Badr Al-Din Al-Naesani,Qom,Al-Radi and Zahedi Publications.

- Ibn Aqil, Baha Al-Din (2021), Sharhe Ibn Aqil, Investigation: Mohammad Mohyi Al-Din Abdul Hamid, Cairo, Cairo Heritage House, Egypt Publishing House. [In Arabic].
- Ibn Hamdon, Abi Abbas Seyyed Ahmad Ibn Mohammad Ibn Al-Haj (1421AH), Hashiye Ibn Al-Haj Ala Sharhe Al-Mokkavdi, Beirut, Dar Al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Jinni, Abi Al-Fath Osman (1954), Al-monsef Explanation of Al-Tasrif Le Abi Osman Al-Mazani's book, Publisher: Old Heritage Revival House. Edition: First, Number of parts:1. [In Arabic].
- Ibn Malik, Mohammad Ibn Abdullah Ibn Malik Al-Ta'I Al-Janye AbuAbdullah Jamal Al-Din (2015), Alfiyyah Ibn Malik, Qom-Iran, Navid Islam Publishing House. [In Arabic].
- Moghni Al-Labib An Kotob Al-Aarib, Investigation: Mazen Al-Mobarak and Mohammad Ali Hamdullah, Tehran, Sadiq Foundation.
- (1979), Awzah Al-Masalek Ela Alfiyyah Ibn Malik, Investigation: Yousef Al-Sheikh Mohammad Al-Baghaei, Publisher: House of thought for printing and publishing and distribution.
- Qarsi, Mohammad Saleh Ibn Ahmad(2000), Al-Tahqiqat Al-Vafiya Bema Fi Al-Behjat Al-Marziyah Min Al-Nekat Va Al-Romuz Al-Khafiya, Cairo, Publisher: Dar Al-Salam for printing and publishing. [In Arabic].